

Stráner Katalin

Természettudomány magyarul vagy magyar természettudomány?

Dapsy László, a magyar darwinizmus és a Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalatának eredete

„Kedves Uram! Azt követően, hogy részem volt abban a megtiszteltetésben, hogy közölhettem Önnel *Az ember származásának* lefordítására vonatkozó szándékomat, a természetfilozófiai társaság elfogadta előterjesztésemet a legkiválóbb külföldi szerzők magyar nyelvre fordításáról, és javaslatomat követően úgy határozott, hogy először *A fajok eredete* jelenjen meg, és csak ezt követően *Az ember származása*. A fordítással engem bíztak meg; az első kötet augusztusban jelenik meg, a második rész (a nyolcadik fejezettől) az év végén. Nagyon elegánsan nyomtatott kötet [lesz], és megtiszteltetés lesz Önt egy példánnyal megajándékozni, amikor elkészül.”¹

Dapsy László, a pesti református gimnázium természettudományi tanára és a Magyar Természettudományi Társulat aktív tagja 1873. június 1-jén értesítette Charles Darwint, hogy fordításában *A fajok eredete* még az év augusztusában meg fog jelenni magyarul. Izgatott hangvételű levelében arról is beszámolt, hogy a társulat nemcsak Darwin magyar fordításának megjelentetéséhez járult hozzá, hanem elfogadta Dapsy indítványát egy természettudományi műveket magyar nyelven megjelentető könyvkiadó vállalat alapítására is. Bár levelében hivatkozik arra, hogy eredetileg Darwin 1871-ben megjelent *Descent of Man* című könyvének lefordítását tervezte (ahogy erre Darwintól röviddel a mű megjelenése előtt engedélyt is kért),

¹ A tanulmányban idézett Dapsy-levelek értelmező fordításban szerepelnek; Dapsy egyéni színezetű angolságának illusztrálására az eredeti szövegeket a lábjegyzetben közlöm. „Dear Sir! As I had the honour to mention to you that I intend to translate the *Descents* [sic] of Man, the natural philosophical society accepted my proposal: to translate the most conspicuous [sic] foreign authors on the hungarian [sic] language, and for the first instance the society received after my own motion to publish first of all *The Origin of Species*, and only after that the *Descent of Man*, and I was committed [sic] with the translation, and the first volume of it shall [sic] be published [sic] in August, and the second part, from the Chapter VIII at the end of the year. It is very elegantly printed, and we shall have the honour to present to you one copy of it when quite ready.” Részlet Dapsy László leveléből Charles Darwinnak, 1873. június 1. CUL DAR 162: 41; Burkhardt et al. (eds.) 2014: 240–241. Köszönöm a Darwin Correspondence Project munkatársai, elsősorban Rosemary Clarkson, James Secord és Paul White segítségét a kéziratok azonosításában, illetve az azokhoz való hozzáférés biztosításában. Mivel kéziratári kutatásaim óta Darwin 1871-es és 1873-as levelezése – benne Dapsy leveleivel – már kiadásban is megjelent, a továbbiakban a levéltári jelzeteket és a kötetek bibliográfiai adatait is megadom hivatkozásként.

arra már nem tért ki, hogy a természettudományi kiadóvállalat tervét is ezzel egy időben dolgozta ki és terjesztette be a Magyar Természettudományi Társulathoz.

Dapsy László 1873-ban megjelent *Fajok eredete*-fordítása egyszerre következménye és kézzelfogható eredménye azoknak a hatásoknak, amelyeket a darwinizmus és az evolúciós elméletek a tudományos közösségre és a nyilvánosságra gyakoroltak az 1860-as években, különösen a kiegyezést követően. A darwinizmus 19. századi értelemben mind a természetes kiválasztódás biológiai folyamatáról, mind tágabb értelemben a tudományról és társadalomról alkotott haladó és forradalmi nézetek széles spektrumát magában foglalja. Recepciójának vizsgálatában *A fajok eredete* mindenképpen elsődleges, központi helyet foglal el, jelentős kulturális momentum, egy új éra kezdete. A tanulmány célja amellett, hogy összefoglalja Dapsy fordításának, a könyv megjelenésének és a könyvsorozat elindulásának történetét, elemzi a Dapsy által megfogalmazott tudományfordítási és recepciós stratégiákat, valamint összeveti ezeket a Dapsyt ért kortárs kritikai megjegyzésekkel, illetve a Természettudományi Társulatnak a természettudományok széles körben való terjesztését és népszerűsítését célzó programjával. Ezeken keresztül a tanulmány vizsgálja a természettudományos élet, illetve annak egyes résztvevői szellemi, kulturális és politikai elképzeléseit és stratégiáit is, hiszen Dapsy nemcsak a szöveget fordította, és a darwinizmus tudományos terminológiájának korai kialakításához járult hozzá, hanem egyben a kultúrtranszfer aktív résztvevője is volt. Ennek következtében helyzete és helyezkedése a magyar nyelvű természettudományi diskurzus kialakításában nemcsak a Természettudományi Társulat tudománynépszerűsítő stratégiáit befolyásolta, hanem azt is, hogyan szivárogtak be a tudományos elméletek a „népszerű”, nyilvános kultúrába a természettudományi szervezeti struktúrák kiegyezés utáni átalakulásának következtében és függvényében.

A darwinizmus korai magyar recepciója számos olyan elemet magába foglal, melyeknek szigorú szemmel nézve nincs, vagy legalábbis kevés köze van Charles Darwin munkásságához és írásaihoz – annak ellenére, hogy Robert Chambers magyarul 1858-ban megjelent *A teremtés természettörténelmének nyomai* című műve vagy Rónai Jácint 1858-ra elkészült, de csak 1860-ban kiadott *Tűzimádó bölcse* közvetlen előzményként a darwinizmus körében értelmezhető.² Noha az evolúciós gondolkodás a természet- és társadalomtudományokban már Darwin munkáinak megjelenése előtt megkezdődött, annak történeti kiindulópontjaként általában a T. H. Huxley által alkotott „darwinizmus” kifejezést és Darwin munkásságát fogadjuk el, még akkor is, ha ezt a „darwinizmust” használói újra- és újjáértelmezett tartalmakkal, új asszociációkkal töltötték meg – és ebben központi szerepet játszottak a szöveg fordítói, köztük Dapsy László.

Az első angol kiadás megjelenésétől számítva tizennégy évbe telt, míg *A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben* magyarul is megjelent. Darwin *A fajok eredete* végén tett ígérete,

² Chambers 1858; Rónay 1860. A darwinizmus magyar recepciójáról lásd még Ladányiné 1986; Mund 2008; Soós 2008; Stráner 2013. *A teremtés természettörténelmének nyomai* magyar fordításáról Stráner 2010.

hogyan az ember és az emberiség történetének eredetére is rávilágít majd,³ ekkorra már be is teljesült *Az ember származásával*, amely angolul és németül is olvasható volt már azelőtt, hogy Dapsy *Fajok eredete*-fordítása elhagyta volna a nyomdát.⁴ Mivel azonban a fordítás a recepció folyamatának szerves része még akkor is, ha időben és térben is eltávolodik az eredeti szövegtől és környezetétől, a fordítás folyamatának vizsgálata kiemelkedő fontosságú. *A fajok eredete* magyar megjelenése – valamint az azt megelőző és követő események – ugyanis olyan kritikus pont, amely a magyar kontextusban új teret hozott létre annak (újra)értelmezéséhez, hogyan változott meg a magyar tudományos közösség és a nyilvánosság képe a világról, annak fejlődéséről, illetve önmagáról.

A fajok eredete magyar kiadásának történetében a fordítás és a recepció eszmetörténetével kapcsolatos szempontok összefonódnak tágabb, a tudományos közösség és a tudományos társulatok szakmai és népszerűsítő erőfeszítéseinek hátterét és eredményeit érintő kérdésekkel. Bár a fordítás kiadásának története már önmagában is érdekes, mindezen túlmutat annak a kérdése, miért is tartotta Dapsy ennyire fontosnak a fordítást és az ezt magába foglaló könyvsorozatot. Ehhez kapcsolódó kérdés, hogy a fordítási projekt hogyan érintette a tudós társaságot és a tudományos közösséget: egyrészt abból a szempontból, hogy mi volt az ő szerepük a tudományos könyvkiadás, illetve bővebb értelemben a tudományos irodalom terjesztésében és a természettudományos tudás popularizációjában, másrészt pedig abból, hogyan reagáltak az elkészült produktumra – vagyis a tudásteremtés és -áramlás térbeli terjedésének tágabb kérdései is felmerülnek. A darwinizmus kulturális átvételének folyamatában meghatározó szerepe volt a fordítónak: Dapsy László saját fordítói szerepének meghatározása, illetve szándéka a szöveg fordításával és a kiadás előkészítésével nemcsak a magyar darwinizmus fejlődéséhez járult hozzá, de meghatározta a darwinizmus újra-, újjá- és akár (szándékos vagy szándékolatlan) félreértelmezését is.

A FAJOK EREDETE MAGYARUL: TÖRTÉNET A TUDOMÁNYOS KÖNYVKIADÁSRÓL (IS)

Nem különösebben meglepő, hogy a *Fajok eredete* első angol és magyar kiadása között eltelt közel másfél évtized alatt a magyar társadalom és kultúra jelentős változásokon ment át. Ezek hatással voltak a tudományos gondolkodás és intézmények helyi struktúráira is, amelyek pedig befolyásolták a (természet)tudományos munkák, és ezen belül a darwinizmus magyarrá fordítását, kiadását és recepcióját, illetve az ezekre adott reakciókat. A kiegyezést követő megengedő politikai légkörben a korábban radikálisnak és szubverzívnek számító evolúciós gondolkodás eredményeit nemcsak természettudományos, hanem politikai és

³ Darwin 1872: 428.

⁴ Darwin 1871a, 1871b.

társadalmi szempontból is tágabb körben és intenzívebben lehetett értelmezni és vitatni. Ezzel együtt nem tagadható, hogy a magyar darwinizmus az 1860-as évek elejétől aktív közvetítői, elsősorban Rónay Jácint természettudományos cikkei és szövegkivonatai⁵ eredményeként Dapsy fordítása már tájékozott, felkészült és receptív közegbe érkezett.

A fajok eredete recepciójának sokrétűségében fontos szerepet játszott a tudományos közösség és a nyilvánosság reakciójának gyakori átfedése, amennyiben a magyar természettudósok nemcsak akadémiai körökben, hanem a sajtóban is reagáltak – lelkesen vagy kritikusan, pozitívan vagy negatívan – az új tudományos eredményekre. A Magyar Tudományos Akadémia vagy a Természettudományi Társulat tagjai – bár a kettő tagsága és tevékenysége szintén mutatott némi átfedést – jelentős részt vállaltak a darwinizmus széles körben való terjesztésében és „népszerűsítésében”, többek között ismeretterjesztő cikkek írásával olyan sajtótermékekbe, mint a *Vasárnapi Újság*, a *Magyarország és a Nagy Világ*, vagy az *Ország-Világ*.⁶ Közéjük tartozott Dapsy László és Margó Tivadar is, akik eltérő szakmai hátterük ellenére és különböző mértékben, de egyaránt a tudományos közösséghez tartoztak. Következésképpen nemcsak fordítási munkájuknak, hanem tudománynépszerűsítő tevékenységüknek is meghatározó szerepe volt a darwinizmus tágabb megismertetésében Magyarországon, nemcsak természettudományos értelemben, hanem az emberi és társadalmi fejlődésre vonatkoztatva is. Ezzel párhuzamosan a darwinizmus a liberális brit mintájú politikai és közgazdasági diskurzus része volt a többek között John Stuart Mill munkásságát mintaképp felhasználó politikai kultúrának, és ebben a diskurzusban vett részt Dapsy László is, aki nemcsak Darwin munkáját fordította magyarra, hanem Mill *A nemzetgazdaságtan alapelvei* című művét is (1875-ben).⁷

Dapsy László „egy régi nemesi családból” született 1843-ban Miskolcon, ahol – saját későbbi beszámolója szerint – „már kora ifjúság[ában]” arra a gondolatra jutott, hogy „a társadalom haladásának törvényeit nem a politikai, hanem inkább a természet tudományok terén lehet feltalálni,” és mint az „u.n. anyagi fejlődés párthíve, e célból a természettudományok tanulására adta” magát.⁸ 1861-től a debreceni református kollégiumban tanult teológiát és jogot, majd 1865-ben külföldre indult, hogy az Edinburghi Egyetemen és a Free College-ban hallgasson természettudományt. Magyarországra visszatérve először Debrecenben, majd 1867-től a pesti református gimnáziumban tanított geológiát, illetve állat- és növényélettant, valamint természettudományos könyveket és tankönyveket is kiadott.⁹ Az 1870-es években több fordítást (esetenként átdolgozást) is

⁵ Rónay 1864.

⁶ Mentovich 1864; Entz 1868; Petrovits 1871.

⁷ Mill 1875.

⁸ Dapsy László levele Szinnyei Józsefhez, 1877. január 15. MTAK Ms 773/335. További életrajzi adatokkal szolgál Dapsy fiának családörténete, valamint Kovács Ábrahám tanulmányai: Dapsy 1931; Kovács 2007a, 2007b.

⁹ Dapsy 1869a, 1869b.

megjelentett, köztük a már említett *A nemzetgazdaságtan alapelveit*, valamint egy geológiai kézikönyvet.¹⁰ Folyóiratokban is publikált, elsősorban természettudományos és gazdasági témákban. 1880-tól tíz évvel később bekövetkezett haláláig a *Magyar Föld* közgazdasági szemle kiadója és főszerkesztője volt.

Dapsy példája jól mutatja, hogy a liberális protestantizmus fontos szerepet játszott a természettudományok új, progresszív elméleteinek terjesztésében. A darwinizmus magyar recepciójának esetében bizonyos értelemben még a skót presbiteriánus egyház is közvetítő szerepet játszott, hiszen az ő edinburghi ösztöndíjuk révén ismerkedett meg Dapsy a darwinizmussal.¹¹ A darwinizmus fogadtatása Edinburghban sokrétű és gyakran lelkes volt, nemcsak természettudományos, de kálvinista egyházi körökben is: egyes skót presbiteriánusok Darwin tanainak egyes elemeit – mint az emberi faj egységének elképzelése vagy a tervezés elméletének a természetre való alkalmazása – jól használhatónak találták, bár problematikusnak tartották a tudományos eszközök alkalmazását a Szentírás elemzésében.¹²

A fajok eredete magyar kiadásának története arra a pontra vezethető vissza, amikor Dapsy 1871 júniusában Darwin beleegyezését kérte a frissen megjelent *Descent of Man* lefordításához:

„Kedves Uram!

Meggyőződve az Ön rendkívül értékes kutatásainak az egész társadalomra gyakorolt jó hatásáról, mint a természetrajz tanára, évek óta a tőlem telhető legtöbbet teszem azért, hogy elterjesszem az Ön doktrínáit honfitársaim körében. Számos cikket jelentettem már meg a témában, márciusban közöltem az Ön életrajzát és arcképét a mi *Vasárnapi Újságunkban*. Most az *Ember származását* olvasva rendkívüli örömmel láttam azon vágyam beteljesülését, hogy elméleteit végre az emberre is alkalmazta.

Sajnálattal kell mondanom, hogy itt egyelőre a hasonló szándékokat meglehetősen ellenérzések kísérik, de hiszek abban, hogy előbb-utóbb elfogadottnak majd, és ez nagy előnyére válna politikai életünknek is.

Emiatt kérem kedves engedélyét ahhoz, hogy az *Ember származását* magyarra fordíthassam; valamint biztosítom Önt arról, hogy amennyiben bármiben szolgálatára lehetek, szíves rendelkezésére állok.

Tisztelettel maradok,

alázatos szolgálója,

Ladislus Dapsy¹³

¹⁰ Page 1873; Todd 1876–1877.

¹¹ Nehéz lenne megállapítani, hogy a darwinizmussal való találkozás az egyetem falain belül vagy a kollégiumi, esetleg a városi tudományos-társadalmi életnek köszönhetően történt: Kovács 2007a.

¹² Livingstone 1999, 2014. A protestáns egyházak és a progresszív természettudományos gondolkodás kapcsolatáról Magyarországon: Mund 2008.

¹³ „Dear Sir! Being convinced of the good effect of your highly [sic] precious inquiries for the whole society: as Professor of natural history, since many years I have done my best to spread your doctrines between my countrymen. – I published already besides many articles on this

Július 5-én – kevesebb, mint egy hónappal a levél megírása után – Dapsy javaslatot tett a Természettudományi Társulat választmányi gyűlésén „külföldi jelesebb művek” magyar nyelven való kiadására, a következő gyűlésre ígérve egy részletesebb terv benyújtását.¹⁴ Darwin-fordítási projektje iránt érzett elkötelezettségét jelzi, hogy ekkor már dolgoznia kellett rajta, hiszen a *Természettudományi Közlöny* (a Természettudományi Társulat havonta megjelenő folyóirata) júliusi száma az ő átültetésében jelentette meg *Az ember származása* utolsó fejezetét.¹⁵ November 4-én aztán Dapsy valóban benyújtotta részletes javaslatát a választmányi gyűlésnek. Ebben azzal érvelt, hogy indítványa a társulaton belül külföldi természettudományi művek kiadásával foglalkozó alosztály létrehozására nemcsak „a természettudományi társulatnak annyi sikerrel megkezdett új pályájához szükséges,” hanem „Magyarország érdeke” is, továbbá a társulat „a haza iránti testületi kötelesség[e]”. A természettudományok – folytatta Dapsy:

„tudvalevőleg a kor legköltségesebb tudományai, a kísérletek, melyeken tételei alapján, gyakran csak államok vállalatai lehetnek. Könnyen érthetőleg tehát éppen e tudományok azok, melyek saját hazáinkban elszigetelve nem fejlődhetnek. E tudományok vívmányaira azonban ma már múlhatatlan szüksége van az államnak, mert a polgárok képességét tekintélyes mértékben növeli. *A valódi szabadság-, józan erkölcsösség-, becsületességnek nincsenek tisztább forrásai a természettudományoknál.* Az állam nyugodt fejlődhetésének mindenhol biztos támaszai ezek.”¹⁶

Mivel „sem a hazában, sem a külföldi testületek között” nem található olyan – érvelt tovább Dapsy –, mely „hivatott e közvetítői nehéz szerepre”, egyedül a Magyar Természettudományi Társulattól volt elvárható e szükséglet teljesítése, hiszen „már *eredeti tervezetében* is benne [volt] a külfölddel való közvetítés eszméje, s melynél tehát ez új működési ág létesítése tulajdonképp nem lenne egyéb, mint *működési körének – a kor növekedő igényeihez idomított újabb szélesbítése*”. Ráadásul

matter, in the last March your biography, and portrait in our »Vasárnapi Ujság.« – Now reading the *Descent of Man*, I am very pleasantly touched to see the fulfilling of my wish [sic], that at length you have applied your doctrines for the man. I am sorry to say that as yet, here such a tendencies are received with a good deal of aversion, but I believe that by-and-by they will accept it, – and it would be a great advancement for our political life too. I beg therefore for your kindness [sic] to authorize me to the translation of the »Descent of Man«; for hungarian [sic] language; 2 – and to assure you that if in any matter I can to serve you, I am to your disposition. With my highest respect I remain Sir! Your obedient servant Ladislaus Dapsy” Dapsy László levele Charles Darwinnak, 1871. június 12. CUL DAR 162:40; Burkhardt et al. (eds.) 2012: 438. Darwin válasza Dapsy levelére nem ismert, de ceruzával a levél tetején szereplő, vélhetően tervezett válaszához tartozó sor alapján köszönettel vette Dapsy megkeresését: „I feel much honour & gratified by your very kind letter & [olvashatatlan] to you.”

¹⁴ XVIII. választmányi ülés 1871: 40.

¹⁵ Dapsy 1871b. A Társulat tagjainak Darwin munkássága iránti érdeklődését jelzi az is, hogy *Az ember származása* recenziója egy hónappal korábban szintén megjelent a *Közlöny* lapjain: Kriesch 1871.

¹⁶ Az indítványból származó idézetek forrása itt és a továbbiakban: Dapsy 1871a. A kiemelések minden esetben az eredetiben.

Dapsy úgy látta, hogy a társulat legalább annyi példányt tudott volna eladni egy tudományos könyvből, mint egy „privát vállalkozó,” így a vállalkozás potenciálisan anyagi szempontból is jövedelmező lehetett. Nyilvánvaló volt tehát számára, hogy a társulat „úgy a haza, mint önmaga iránti kötelessége ellen vétkeznék, [...] ha a mennyiben csak hatalmában áll, minden eszközt meg nem próbálna, e mind égetőbbé lett szükség kielégítésére, ez újabb működési ág megindítására”.¹⁷

A kérdés csak az volt: „[h]atalmában áll-e ez [a Természettudományi Társulatnak], és mennyiben?” Dapsy elismeri, hogy kétségei voltak, akadna-e 6–700 potenciális érdeklődő az országban „bár mily jeles természettudósok” műveinek olvasására – bár a társulat több mint 3500 tagja közül akadhatna ennyi, de félt, hogy a „buzgalom pár év alatt teljesen elpárolog”. Szerencsére – érvelt tovább Dapsy – az 1864-ben megindult, magyar nyelvű orvosi könyvek kiadására alakult Orvosi Könyvkiadó Társulat átlagosan 650 taggal működött, méghozzá jelentős hasznot termelve. Ennek struktúráját alapul véve Dapsy azt javasolta, hogy a „létesítendő könyvkiadási altársulat” előfizetői rendszerben működjön; a kiadványok tehát „könyvárusi vagy külön megrendelési úton nem lesznek kaphatók”. A könyvsorozat tartalmát viszont így maga a társulat dönthette el, amennyiben „a tagokhoz előlegesen intézendő megkérdezés és a feleletek többsége határozza el, hogy a külföldi legjelesebb munkák közül melyek fordíttassanak le, megjegyezvén azonban, hogy a 3 év alatt, ha a kivánatok egyharmada követeli, a természettudományok mindenik szakából kell legalább egy munkának megjelenni.”¹⁸

Az indítványt elfogadták, és megalakult az alosztály ügyeit vezető albizottság, melynek tagjai között volt Dapsyn kívül ott találjuk Eötvös Lorándot és a Társulat titkárát, Szily Kálmánt is.¹⁹ 1872 januárjában a javaslatot a társulat közgyűlése is jóváhagyta, és márciusban megkezdődött az előfizetők gyűjtése.²⁰ Áprilisra a kiadóvállalat már 896 előfizetővel számolhatott,²¹ akik a társulat ígérete szerint elsőként Bernhard von Cotta eredetileg 1865-ben megjelent *Geologie der Gegenwart*-ját kapták kézhez Petrovits Gyula fordításában, másodiknak pedig *A fajok eredetét* Dapsy fordításában, a tervek szerint két kötetben, 1872-ben és 1873-ban.²² A társulat jegyzőkönyvei nem indokolják meg, miért született az a döntés, hogy Petrovits Cotta-fordítása megelőzze *A fajok eredetét*,

¹⁷ Dapsy 1871a: 466.

¹⁸ Dapsy 1871a: 468.

¹⁹ A bizottságnak összesen tíz tagja volt: Balogh Kálmán, Dapsy László, Eötvös Loránd, Hirschler Ignác, Krenner József, Kriesch János, Petrovics Gyula, Szily Kálmán, Szontágh Miklós és Wartha Vince. A kiadóvállalat történetéről, tagságáról és későbbi tevékenységéről: Beck 1998; Kapronczay 2011.

²⁰ XX. válaszmányi ülés 1872: 80.

²¹ Melléklet a *Természettudományi Közlöny* 33-ik (1872. május havi) füzetéhez.

²² Mivel Dapsy eredeti indítványa nem tartalmazta az általa lefordításra javasolt művek listáját, nem egyértelmű, hogy mikor született meg a döntés *A fajok eredete* előrevételére, és az sem ismert, hogy a döntés Dapsy vagy az albizottság javaslatára született meg; mindenesetre Darwinhoz 1873-ban írt levelében Dapsy úgy írja le, mint akinek a saját döntése volt a csere. Az sem kizárt, hogy tervei között szerepelt *Az ember származásának* lefordítása is, hiszen egy fejezetet már megjelentetett a *Természettudományi Közlöny*-ben.

sem azt, pontosan miért döntöttek *A fajok eredete* mellett *Az ember származása* helyett. A sorrend megcserélésének oka vélhetően az lehetett, hogy Dapsy eredetileg *Az ember származása* fordítására készült, és emiatt több időre volt szüksége a hosszú és komplex új szöveg elkészítéséhez; emellett együtt kellett működnie Margó Tivadarral is, akit a Társulat a kötet lektorául (*revisor*) jelölt ki.

Az előfizetők száma az idő múlásával fokozatosan nőtt: 1872 novemberében 1064,²³ 1873 januárjában pedig 1105 állt rendelkezésre, és a Társulat tagjai kezdtek kételkedni abban, elég lesz-e a tervezett 1500 példány.²⁴ 1872. november 6-án jóváhagyták a Cotta-könyv nyomdába küldését.²⁵ A tervekkel ellentétben *A fajok eredete* azonban nem készült el 1873 januárjára. Ahogy a társulat titkára a közgyűlésen bejelentette, ez mindazonáltal nem adott okot aggódásra: „[m]ind a fordítás, mind a revisio lassabban halad ugyan, mint eleve gondoltuk. Azonban egypár hónap különbség, az aláírókra nézve, alig tesz valamit; csak a fordítás azután hű és magyar legyen.”²⁶ A társulat részletes jegyzőkönyveinek köszönhetően nemcsak az előfizetők számáról, de kilétéről is jó képet lehet kapni az 1870-es évekre vonatkozóan. Az előfizetők (egyének és intézmények, köztük városi és iskolai könyvtárak) azonban az egész sorozatra, nem pedig egyes könyvekre fizettek elő, így nehéz megítélni, hányan fizettek elő egy bizonyos könyv (például *A fajok eredete*) kedvéért, különösen, hogy hányan is olvasták el. Mindenestre az előfizetők voltak annyian, hogy 1873-ra az is kiderült, a tudományos könyvkiadással igenis lehet profitot termelni.²⁷

1873 folyamán párhuzamosan szóltak a hírek a kiadóvállalat (és áttételesen a természettudományok) sikeréről, illetve az első könyvek kiadásának nehézségeiről. Áprilisban Petrovits Cotta-fordítása megjelenésének csúszását jelentették be, a felelősséget részben a fordítóra, részben a nyomdára hárítva; ezzel együtt közölték a hírt, hogy Cotta júniusban, Darwin első kötete pedig júliusban jelenik majd meg.²⁸ Ezen a ponton tűnik fel az a figyelemre méltó mellékkörülmény, miszerint Dapsy első Darwinnak írt levele, valamint a kiadóvállalat megalapítása óta nem értesítette Darwint arról a meglehetősen lényeges változásról, hogy a könyv, amelynek fordítása már a nyomdában van, nem azonos azzal, amelynek megjelentetési szándékát eredetileg jelezte. 1873 június elején mindenestre megírta Darwinnak, hogy *A fajok eredete* augusztusban meg fog jelenni a társulat kiadásában, és a kiadás presztízsének növelése érdekében megkérte a szerzőt, hogy küldjön magáról – vagy küldessen kiadójával – minél sürgősebben egy elektrotípiát, amelyet a könyv elejére illeszthetnek.²⁹ Darwin

²³ XXXV. választmányi ülés 1872: 471.

²⁴ XL. közgyűlés 1873: 79.

²⁵ XXXV. választmányi ülés 1872: 471.

²⁶ XL. közgyűlés 1873: 79.

²⁷ XL. közgyűlés 1873: 115.

²⁸ Melléklet a *Természettudományi Közlöny* 45-ik füzetéhez. 1873. május.

²⁹ Dapsy László levele Charles Darwinhoz, 1873. június 1. CUL DAR 162: 41; Burkhardt et al. (eds.) 2014: 240–241. A levélben Dapsy megemlíti Somssich Pál képviselőházi elnök kirohanását is a darwinizmus ellen, illetve Dapsy erre a *Reform* napilapban adott nyilvános válaszát.

– Dapsynak írt rövid válasza szerint legalábbis – nagyon örvendezett, hogy a fordítás jól halad, és örömmel várta a kötet megérkezését. Noha elektrotípiát nem tudott biztosítani, felajánlotta, hogy ha Dapsy szeretné, egy fényképet küldhet magáról.³⁰ Dapsy László és Charles Darwin ismert levelezése itt véget ér.

Érdekes, és sokat elmond a magyar kiadás nemzetközi és tudományos fontosságának megítéléséről, de egyúttal Darwin saját világlátásáról és korlátairól is, hogy a brit tudós – a diplomatikus, angolszász udvariasságon túl – szinte semmi érdeklődést nem mutatott Dapsy fordítási munkájával kapcsolatban. Darwin levelek sokaságát írta számos lehetséges és tényleges fordítójának, és a német vagy francia átültetések minőségével kapcsolatos elvárásai és aggodalmai, valamint konfliktusai egyes fordítókkal egyaránt arra utalnak, hogy fontosnak tartotta munkái megjelenését (bizonyos) idegen nyelveken. Dapsynak írt egyetlen ismert, „langyos” válasza – és a Dapsy első levelére ceruzával firkantott pár kedves szó – alapján úgy tűnik, hogy Darwin nem tulajdonított nagy jelentőséget sem munkái – legyen az *A fajok eredete* vagy *Az ember származása* – magyar fordításának, sem a fordítóknak, aki nem rendelkezett ugyanazzal a státusszal a nemzetközi természettudományos életben, mint például Heinrich Georg Bronn vagy Julius Victor Carus, akik Darwin munkáit németre fordították, és akik a hazájukban és külföldön is ismert és elismert természettudósok voltak. Az sem kizárt persze, hogy Darwin azért érdeklődött kevésbé a fordítás iránt, mert a magyar nyelv ismeretének teljes hiányában egyáltalán nem tudott befolyással lenni a szöveg alakulására. Mindazonáltal könnyen lehet, hogy úgy érezhette, a tudományos világban központi jelentőséggel nem különösebben bíró magyar nyelv, illetve Magyarország nem tud majd szignifikánsan hozzájárulni tudományos elméletei és tevékenysége nemzetközi elismertségéhez.

„EGY JELENTÉKENY SZELLEMI FEGYVER, EGY NAGY FONTOSSÁGÚ MŰ”³¹

Dapsy László tehát sikeresen szerezte meg magának az első magyar teljes *Fajok eredete* fordításának jogát, és – a kiadóvállalat indítványozásának és bizottsági részvételének köszönhetően – kiadásában is aktív szerepet játszott. Nem csak az nem egyértelmű azonban, miért és hogyan született a döntés, hogy *A fajok eredetét* adják ki *Az ember származása* helyett. Annak ellenére, hogy a kiadóvállalat ötlete és a létrehozásában vállalt szerep különös fontossággal bír a magyar természettudományok történetében, a természettudományok a nemzet haladásában betöltött kritikus szerepén és a Természettudományi Társulat hazafias kötelességeinek felsorolásán túl Dapsytól nem ismerünk további nyilatkozatot arról, mi is motiválta a fordítási és kiadási projekt elindítására. Bár a kiadóvállalat munkájában betöltött szerepe leginkább Darwin-fordítása miatt ismert, Dapsynak

³⁰ Charles Darwin levele Dapsy Lászlóhoz, 1873. június 9. CUL DAR 96: 155; Burkhardt et al. (eds.) 2014: 250–251.

³¹ Dapsy 1873: vi.

az alapítás során játszott szerepe azért is különösen fontos, mert a sorozatban megjelent könyvek kiválasztása az olvasók természettudományos ízlésének és tudásának formálásában is kritikus szerepet vállalt; a sorozat összetétele pedig megmutatja, hogy a társulat (és a vállalatot anyagilag is támogató Tudományos Akadémia) Darwin munkáin túl mely külföldi szerzők mely munkáinak a magyar olvasóközönsséggel való megismertetését tartotta fontosnak.³² Ugyanakkor nemcsak a fordítás minősége, illetve a fordítók munkája és elképzelései játszottak szerepet a darwini elméletek magyarországi terjedésében, hanem a könyvekből eladott példányok, az előfizetők száma vagy a könyvekről a sajtóban megjelent recenziók is. A fordítás létrejöttének körülményei, illetve annak fogadtatása élénken illusztrálják, milyen volt Dapsy és kortársai hozzáállása a tudományhoz, a természettudományos kultúrához és ezeknek a magyar kultúrában betöltött szerepéhez.

Emiatt is fontos megjegyezni, hogy Dapsy szerepe a magyarországi Darwin-recepcióban nem 1871-ben kezdődött, hiszen skóciai tartózkodásából visszatérve több cikket is megjelentetett tudományos és ismeretterjesztő folyóiratokban.³³ Ismernie kellett Rónay Jácint *Fajkeletkezését* is, mely *A fajok eredete* angol szövegén alapuló magyar nyelvű kivonat volt, és cikksorozatként való megjelenését követően 1864-ben könyvként is kiadták.³⁴ Az sem kizárt, hogy Dapsynak tervei szerint nem *A fajok eredete* lett volna az utolsó Darwin-fordítása, hiszen legalább egy fejezetet átültetett magyarra *Az ember származásából* is. A teljes könyv csak 1884-ben jelent meg Entz Géza és Török Aurél fordításában – igaz, abban a sorozatban, amelyet Dapsy indítványozott, és amelynek korai szakaszában fontos szerepet játszott.³⁵

Dapsy előszava *A fajok eredete* magyar kiadásáról értékes betekintést nyújt a fordítással kapcsolatos attitűdjébe, de egyúttal a magyar tudományos élet nemzetközi helyzetéről alkotott képeről is árulkodik, különösen arról, hogy alkalmas-e a magyar természettudomány jelentős önálló eredmények létrehozására. Az előszó kevesebb, mint nyolc oldalban foglal össze számos kérdést és témát; tágabb értelemben ez a rövid szöveg Dapsy fordítói szerepének összefoglalása, melyben nemcsak a fordításhoz való viszonyáról ír, hanem a darwinizmusnak a magyar nemzet fejlődésének felfelé ívelő pályáján betöltött fontos szerepéről is.³⁶

Annak ismertetését, hogy fordítóként munkája mely elemeit találja lényegesnek, Dapsy egy egyetemes érvényű állítással indítja annak értékéről, majd ezt fokozatosan szűkíti le a fordítás egyes partikuláris, gyakorlati elemeinek megvi-

³² Darwin és Cotta már említett munkáin túl az 1870-es évek elején még Thomas Henry Huxley (*Előadások az elemi élettan köréből*, 1873), John Tyndall (*A hő mint a mozgás egyik neme*, 1874) vagy Herman von Helmholtz (*Népszerű tudományos előadások*, 1874) művei jelentek meg a sorozatban magyarul.

³³ Dapsy 1869c, 1871c, 1871d.

³⁴ Rónay 1864. Rónaynak a magyar Darwin-recepcióban betöltött szerepéről: Stráner 2013: 113–173; munkásságáról bővebben: Acsay 1906; Pál 1976.

³⁵ Darwin 1884.

³⁶ Dapsy 1873.

tatására. Az előszó három fő részből áll: az első a fordításnak a tudományra gyakorolt szerepéről szól, melyben a magyar nemzet haladását összeveti a fejlettebb nemzetekével; a második rész Darwin elméleteinek a tudományra és társadalomra gyakorolt befolyásával foglalkozik; a harmadik pedig nyelvi kérdésekre tér ki, itt azonban nemcsak a tudományos terminológia és szókinccs kérdéseit tárgyalja, hanem fordítását elhelyezi más, kortárs Darwin-fordítások kontextusában is.

Az előszó első harmada különösen azért érdekes, mert Dapsy itt érvel a Természettudományi Társulatnak egy természettudományi kiadványt létrehozására tett javaslata mellett. Ha bárki csak röviden ránéz az európai helyzetre – írja Dapsy –, könnyen meg lehet győzni arról, hogy teljesen felesleges a nemzet értékes szellemi tőkéjét eredeti művek előállítására vesztegetni:

„Kevés körültekintés az európai tényleges viszonyok között bárkit meggyőzhet affelől, hogy a mi helyzetünkben, a mint egyrésztől csak haszontalan erő- és időfecsérlés, és a valódi képesség kárával csupán nemzeti önhittségünk nevelésére vezet azon törekvés legnagyobb része, mely az emberi szellemi működés még oly mezőin is, hol a külföldi nemzetek bennünket már rég messze túlszárnyaltak, a helyett hogy ezek produktumait igyekezett volna könnyű szerrel, magyarra átfordítva felhasználni, s fejlődésünket így olcsó áron előre vinni, – eredeti magyar dolgozatokra vesztegette a nemzet legbecsesebb tőkéjét: úgy más részről több körülményeink miatt még hosszú ideig aligha van ésszerűbb eljárás reánk nézve, mint a külföldi legjelesebb alpmunkák magyarra fordítása, s ez úton egy olyan magyar irodalom teremtése, mely által az, ki e nyelvet bírja, az emberiség legfőbb szellemi kincseinek is olcsón birtokába juthat.”³⁷

Ezért is tartja Dapsy annyira fontosnak a kiadványt alapítását az összes diszciplína szolgálatára, hogy ezek is megerősödjenek, csakúgy mint a természettudományok – a már az olvasók kezében tartott kötetnek is köszönhetően: egy fiatal államnak csak így lehet „a már előrehaladottak közé felvergődni”.³⁸

A második részben Dapsy a könyv témájának fontosságával foglalkozik, és közli, hogy meggyőződése szerint Darwin munkája alapvető fontosságú. Érvelését három részre osztja. Először is bizonyítani kívánja, hogy a Természettudományi Társulat aggályai túlzottak voltak, hiszen a potenciális olvasók elég érdeklődést mutattak a munka iránt, még akkor is, ha a kissé „sajátságos” munka fordításának megvoltak a maga nehézségei. Fejtegetése, miszerint *A fajok eredete* alapvető mű, „az emberiség második bibliája”, azon az érven is alapul, hogy a Biblia óta nem jelent meg ekkora figyelmet keltő könyv, amellyel ennyi szerző, tanulmány és cikk foglalkozott volna.³⁹ Véggöveztetése a számok alapján az,

³⁷ Dapsy 1873: v–vi.

³⁸ Dapsy 1873: vi.

³⁹ Számadatait J. W. Spengler *Die Darwinische Theorie. Verzeichniss* (1872) című munkájára alapozza, amely 150 angol, német, francia, olasz, holland és skandináv szerző majdnem 300 „nagyobb önálló munkálat[át]” sorolja fel, illetve több, mint 300 angol és német „kisebb értekezés[t]”. Dapsy 1873: vii.

hogy Darwin elméletei különböző társadalmi osztályok tagjaiban keltettek mély érdeklődést, és nemcsak a természettudósokban, botanikusokban és zoológusokban, de „a moraliró, theolog, bölcseész, sociolog, törvényhozó is érintve van”.⁴⁰ Kiemeli azt is, hogy a fejlődés törvénye mindenki számára releváns,⁴¹ és különösen sajnálja, hogy nem fejtheti ki az előszóban a darwini tanokat az emberi társadalomra alkalmazva:

„Meg vagyok róla győződve, hogy ha valaki tenné ezt, igen jó szolgálatot tene vele éppen nálunk, hol különben a dolgok természetes folyama szerint annyiféle és oly veszélyes társadalmi előítéletek akadályozzák az emberi szellem szabad fejlődését, az egészséges, józan haladás és állami felvirágzás ügyének nagy kárára.”

Dapsy itt kitér arra a gyakorlatra is, amelyet példaként követett a jó fordítási eredmény érdekében: „az összes európai fordítói szokás, részint ennek alapján saját előleges elvi megállapodásaink által kötve lévén” nem avatkozott be a szövegbe, sem magyarázó, sem egyszerűsítő céllal.⁴²

A bevezetés utolsó harmadában a fordítás szövegi, nyelvezeti kérdéseivel foglalkozik, és kitér egyes, a munka során tapasztalt nehézségekre is. Fontosnak tartja annak tisztázását, „miszerint a jelen fordítás vagyis a magyar szöveg menél tökéletesebb megbízhatóságának elérése végett létesített revisori intézményt illetőleg, e műre nézve abban történt e gyakorlatilag igen complicált kérdésben a megállapodás, hogy a fordító a fordítás nyelvezetért, a revisor pedig annak hűségéért vállal felelősséget.” „[B]izonnyal a legtöbb olvasó előtt fel fog tűnni – írja – a nyelvezetnek egyfelől nehézkessége, másrészt idegenszerűsége”, amelylyel kapcsolatban kifejti, hogy az angol szöveg eredeti, karakteres stílusa nem engedte meg a fordításban azon könnyedebb stílust alkalmazását, amely jobban megfelelt volna a magyar nyelv „geniusának”. A görög és latin szavak az eredetiben és következőképpen a magyar szövegben való túltengésére kitérve bevallja, hogy sok esetben kicserélhette volna őket „tisztán magyar eredetű szavakkal”, de végül a kettő kombinációja mellett döntött:

„egyfelől jövőben nagy könnyebbségünkre lesz, ha a magyar nyelvben is meghonosulnak az európai mívelt népek nyelvében elfogadott görög és latin eredetű műki-fejezések; másfelől úgyis szűk eszmekörű nyelvünknek előnyére válik, ha ugyanazon gondolat kifejezésére két vagy három, külön eredetű s más-más hangzású szavaink is lesznek. Így, az idegen szavak felvétele által terjedt az angol nyelv is mai óriási bőségére, – s e nemzet semmiként nem vallja ennek kárát.”⁴³

⁴⁰ Dapsy 1873: vii.

⁴¹ Dapsy 1873: viii.

⁴² Dapsy 1873: ix.

⁴³ Dapsy 1873: x–xi.

Dapsy fordítási stratégiája így nemcsak az általa szűk körűnek tartott magyar tudományos nyelv frissítését szolgálta, de felhívta a figyelmet a fontosnak tartott külföldi tudományos élet és nyelvek a magyarnál előrébb haladott voltára; a fordítás éppen az ezekhez való felzárkózást segíti majd elő.

Dapsy itt említi meg, hogy a fordításban jelentős szerepe volt a könyvkiadási bizottság által kijelölt „revisornak”, aki a fordítás menetéhez „a fordítás hűségére vonatkozó helyreigazítás[okkal]”, „a tudományos műszók megválasztás[ában]” és a „gyakorlati kivitel[ben]” volt segítségére.⁴⁴ Ugyan Margó Tivadar szerepe a tudományos terminológia és szókincs, illetve a magyar szöveg az eredetihez való hűségének ellenőrzésében tagadhatatlan, a végeredmény szempontjából Dapsy az, aki a felelősséget vállalta a fordítás minőségéért, és akinek a neve fordítóként a borítón szerepelt (bár Margó is feltűnik ott). Ugyancsak Dapsy előszóként megjelentetett, a fordításnak a magyar tudomány fejlődésében betöltött szerepéről szóló kiáltványa váltotta ki a legtöbb reakciót nyilvános körökben.

Dapsy felelőssége elsősorban nem is szóhasználati kérdésekben került elő: a recenzensek nem mentek el szó nélkül azon elképzelése mellett, hogy a magyar természettudományos élet alakításában fontosabb szerepet kellene játszania a külföldi irodalom lefordításának, mint az eredeti kutatásnak és tudományos eredményekre való törekvésnek. A tudományos közösség rossz néven vette, hogy Dapsy szinte esélyt sem adott nekik arra, hogy a nyugati tudósok egyenrangú partnereinek tekinthessék magukat. Dapsy elképzelésének ellentmondásos és vitatott voltát jól mutatja egy meglehetősen erősen fogalmazó recenzio az *Ungarischer Lloyd*-ban, nem sokkal *A fajok eredete* megjelenése után, 1873. szeptember 20-án. A cikk írója, Dux Adolf, egy darwinizmus iránt érdeklődő újságíró⁴⁵ erős kritikát fogalmazott meg Dapsynak a nemzet haladásában a fordítás szerepéről szóló gondolataival szemben: elismerte a fordítás fontosságát, mely aránylag bevett gyakorlatnak számított az Angliához, Francia- vagy Németországhoz hasonló fejlett társadalmakban is, azzal a céllal, hogy saját, eredeti munkásságuk mellett tovább műveljék magukat. Hozzátette azonban azt is, hogy ha egy nemzet nem termel eredeti tudományos eredményeket, akkor csak az idejét

⁴⁴ Margó Tivadar, a zoológia és anatómia tanára szintén részt vett a pesti egyetemen a darwinizmus magyarországi terjesztésében az 1860-as és 1870-es években. Margó tudományos munkássága a zoológia és az összehasonlító anatómia területeivel kapcsolatos tanulmányokat is magába foglalt, de népszerűsítő cikkeket is írt. Az állati rendszertan területén végzett munkája (Margó 1883, 1884) különösen alkalmassá tette arra, hogy Dapsyval a fordítás során együtt dolgozzon a magyar állattani nyelv alakításában. Margó a magyar Darwin-recepció történetében arról is ismert, hogy magyar tudósok közül egyedülálló módon 1875-ben személyesen is meglátogatta Darwint angliai otthonában (Entz 1898). Saját, rövidebb előszavában Margó Tivadar nagyrészt a munka nyelvezetére vonatkozó megjegyzések mellett azt is közli, hogy rá nézve „bő jutalmul szolgál az a tudat, hogy szerencsés valék közreműködésem által hazai tudományunk és művelődésünk előmozdításához, s Darwin e jeles munkájában foglalt irányadó új eszmék terjesztéséhez csekély erőmmel hozzájárulni” (Margó 1873: xiii).

⁴⁵ Dux érdeklődését az evolúciós tanok iránt mutatja, hogy levélben tájékoztatta Ernst Haeckelt a Darwinról és Haeckelről a Kisfaludy Társaságban folytatott vitákról. Dux Adolf levele Ernst Haeckelhez, Pest, 1872. október 27. EHH Haeckel-Korrespondenz.

vesztegeti. Jobb kevéssel kezdeni, mint egyáltalán el sem kezdeni – és ennek fényében még ironikusabbnak találta, hogy éppen Darwin művéhez, a legmagasabb értékkel bíró munkához írott előszó meri azt állítani, hogy az embereknek nem kellene eredeti anyag írásával elméjüket mozgatni. A tudományos forradalom gyors haladásában egy olyan nációnak, amely a nemzetek tudományos versenyében nem is próbál lépést tartani, hamarosan el kell ismernie, hogy vesztett. Bár Dux örömmel üdvözölte a tudományos kiadóvállalat megalapítását és a társulat munkáját a fontos külföldi könyvek magyar nyelvű megjelentetésében, arra biztatta olvasóit, hogy ne elégedjenek meg csak a fordítással.

Dux cikkét hosszasan idézte Szily Kálmánnak, a Természettudományi Társulat titkárnak a *Természettudományi Közönyben* közölt írása, melyben Szily elhárította magát és a társulatot Dapsy állításaitól. A cikk megjelenése már önmagában is azt jelzi, hogy a Társulat jelentős része egyetértett Dux kritikájával, de ezt a *Természettudományi Közöny* még világosabbá tette azzal, hogy Szily nyilatkozata után hosszú idézetet jelentetett meg Dux cikkéből azzal a megjegyzéssel, hogy a véleményt érdekesnek találták, még egyszer megismételve, hogy „a fordítások előszavában az illetők által mondottakért sem a társulat választmánya, sem könyvkiadó bizottsága kezességet nem vállalt magára”.⁴⁶

Dapsy fordítását a *Budapesti Szemle* is recenzálta egy évvel a megjelenése után, 1874-ben.⁴⁷ Rövid tartalmi ismertetés után a recenzens felhívta az olvasók figyelmét: a Természettudományi Társulatnak köszönhető, hogy Darwin munkája már elérhető a magyar közönség számára, amely eddig anyanyelvén csak néhány Darwin munkájáról szóló cikkhez fért hozzá. A recenzió meglehetősen pozitív hangnemben kezdődik: a fordítást „eléggő sikerültnek” ítéli, még akkor is, ha helyenként nehézkes (ez utóbbi szót Dapsy is használja az előszóban, saját fordítási munkáját értékelve). Szerzője sokban támaszkodik Dapsynak az előszóban lefektetett, a fordítás stílusával kapcsolatos megjegyzéseire, és elégedett Dapsy és Margó döntésével, hogy szorososan követik az eredeti szöveget – ezáltal elkerülték a túlzott „purizmust” és túl sok neologizmus létrehozását a teljesen megfelelő latin és görög megfelelők helyett. „Bár minden természettudományi írónk ez elvet követné!” – jegyzi meg a szerző. A recenzió pozitívan ítéli meg a fordítás minőségét és Darwin munkájának jelentőségét is: „Van tehát magyar Darwinunk is, melyre méltán büszkéek lehetünk, és mely bátran megállhat a más nyelveken megjelent fordítások mellett.”⁴⁸

A dicséretet követően feltűnően éles kritika következik, mikor az utolsó két bekezdés felhívja a figyelmet a kötet „egyetlen sötét pontjára”: a fordító előszavára, amellyel kapcsolatban a szerző teljesen egyetért Dux Adolfnak az *Ungarischer Lloyd*-ban megfogalmazott kritikájával. A recenzió különösen csalódást keltőnek találja, hogy Dapsy a külföldi művek fordítását szorgalmazza a nemzeti kulturális tőke eredeti szellemi termékekre való elpazarlása helyett:

⁴⁶ Kiemelés az eredetiben. Szily 1873: 412–413.

⁴⁷ Recenzió 1874.

⁴⁸ Recenzió 1874: 425.

„Darwin fordításának ily szomorú indoklásra valóban nem volt szüksége: megtartotta volna az a magyar közönség előtt teljes becsét és értékét e nélkül is. Igazán kétségbe kellene esnünk a magyar tudományosság jövőjén, ha ily elvek vezérelnék hazai tudásainkat s ily nézetek terjednének el nagy közönségünk zömében is. Őszintén sajnáljuk, hogy a természettudományi társulat, noha egyes munkásainak magán nézeteiért felelőssé nem tehető, ama meggondolatlan sorok kinyomatását meg nem akadályozta. Kétszeresen is sajnáljuk, hogy azok éppen egy Darwin munkájának élén dísztelenkednek.”⁴⁹

A cikk nemcsak a tudományos közösséget szólítja meg, de a tágabb nyilvánosságot is, és így a magyar természettudomány jövőjének kíván irányt adni. A fordítás, bár értékes, nem elég, hiszen a magyar tudomány fel kell, hogy készüljön arra, hogy beérje és túlszárnyalja a külföldi eredményeket. A továbbiakban a figyelmet – vonja le a szerző a következtetést – a fordítás helyett saját, eredeti tudományos eredmények elérésére kellene koncentrálni.

Dapsy fordításának – és tágabb értelemben fordítási, illetve tudástermelő és -terjesztő stratégiájának – sajátossága, hogy a fordítói „hűségre”⁵⁰ való törekvés következményeként – Darwin más, korai fordítóival ellentétben – elmulasztotta a lehetőséget, hogy a szöveget saját tudományos, kulturális vagy társadalmi elképzeléseinek megfelelően átformálja: *A fajok eredetének magyar főszövege* nem tükrözi a fordítók Darwin elméletéről alkotott véleményét.⁵¹ A fordítói hűség és precizításra való törekvés révén viszont a tudományos közösségnek és Darwin magyar olvasóinak rendelkezésére állt a lehetőség, hogy a darwinizmus kérdéseit nem csak *A fajok eredete* angol szövegén és újabb és újabb – attitűdjükben eltérő – fordításokon keresztül, hanem a nyilvánosság más tereiben is megvitasák; különösen, hogy az eredeti szöveg, illetve a német (vagy akár francia) fordítások már az 1860-as években is hozzáférhetőek voltak a magyar olvasók számára.

A Dapsy fordítói programjára adott ambivalens válasz természetesen nem vesz el Dapsy könyvkiadási indítványának értékéből vagy sikeréből, még akkor sem, ha Dapsy az 1870-es évektől sokkal kevésbé volt aktív a társulat ügyeiben, mint azt megelőzően. Különösen lehangoló lehetett, hogy későbbi fordításait sem fogadta különösebb siker: David Page geológiai kézikönyvének Dapsy által készített magyar nyelvű átdolgozását kudarcként értékelte a *Budapesti Szemle* cikkírója,⁵² míg Magyar Sándornak a szintén a Természettudományi Társulat természettudományos könyvsorozatában megjelent Huxley-fordításáról írt rendkívül lelkes recenziójában Hőgyes Endre külön kitért Dapsy fordítási stratégiáinak sikertelenségére.⁵³ Ez utóbbi ugyanakkor azt is jelenti, hogy ha az ötletgazda

⁴⁹ Recenzió 1874: 426.

⁵⁰ A fordítás „hűségéről” és a fordító „láthatatlanságáról”: Venuti 1998, 2008.

⁵¹ A fordítók beavatkozásáról a német, illetve francia esetben: Gliboff 2008; Harvey 2008.

⁵² St. F. 1874: 224.

⁵³ Hőgyes 1874.

eredeti célkitűzéseivel nem is értettek egyet, a könyvsorozat és több kötete is megkapta a *Budapesti Szemle* és a nyilvánosság jóváhagyását.

A könyvsorozat és az általa képviselt tudományos könyvkiadás még évtizedekig sikeresen működött. Than Károly, a társulat elnöke már 1875 januárjában bejelentette, hogy az első pár kötet megjelenése nemcsak pénzügyi, hanem erkölcsi nyereséget is hozott: a gyakran hallott mondat, hogy „tudományos munkáknak nálunk nincs jelentősége”, innentől kezdve csak üres szólam.⁵⁴ A vállalkozás felkeltette a tudományos közösség figyelmét és érdeklődését, nemcsak a napi- és hetilapokét, de az Akadémiáét is. Utóbbi évenkénti anyagi támogatást ajánlott fel, ami azt jelentette, hogy csökkenteni lehetett az előfizetési költségeket, ez pedig még elérhetőbbé tette a könyveket.⁵⁵ Az Akadémia érdeklődése nemcsak az új tudományos gondolkodás áramlásának anyagi támogatása felé irányult, hanem szimbolikusabb gesztusokban is megnyilvánult: az 1860-as évektől több külföldi tudóst is külső taggá választottak,⁵⁶ köztük 1872. június 10-én Charles Darwint is.⁵⁷

Dapsy eredeti indítványának és szélesebb tudománynpszerűsítő stratégiájának a célja az volt, hogy a magyar természettudományt és a természettudományos életet nem saját, eredeti művek előállítására útján, hanem a már létező, híres és elismert külföldi irodalom magyar nyelvre való fordítása révén virágoztassa fel. Darwin munkája magyarra fordításának közvetett eredménye a magyar tudományos könyvkiadás felvirágzása lett, hiszen a Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalata több olvasót ért el, mint egy magánkiadó tehette volna – legalábbis a társulat adatai szerint. Dapsy Lászlót akár a tudományos patriotizmus, akár éppen önzőbb karrierszemponatok motiválták, nem vitatható, hogy nagyban hozzájárult a társulat céljához, hogy nemcsak nyilvánosabb megjelenési lehetőséget teremtsen a természettudományok számára, de a tudományos közösség és a nyilvánosság közötti kommunikációt is aktívabbá tegye.

FORRÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Budapest (MTAK)
Ms 773/335.

Ernst-Haeckel-Haus, Jena (EHH)
Haeckel-Korrespondenz.

Cambridge University Library, Darwin Archives, Cambridge (CUL DAR)
The Correspondence of Charles Darwin.

⁵⁴ Than 1874: 81.

⁵⁵ Kapronczay 2011: 206.

⁵⁶ Darwint 17 szavazattal (4 ellenében) választották meg: Ladányiné 1986: 138.

⁵⁷ Lónyay Menyhért levele Charles Darwinhoz, 1872. június 11. CUL DAR 96: 154v.

- Burkhardt, Frederick – Secord, James A. – Dean, Sheila Ann – Evans, Samantha – Innes, Shelley – Pearn, Alison M. – White, Paul (eds.) 2012: *The Correspondence of Charles Darwin*. Vol. 19. Cambridge.
- Burkhardt, Frederick – Secord, James A. – Browne, Janet – Evans, Samantha – Innes, Shelley – Neary, Francis – Pearn, Alison M. – Secord, Anne – White, Paul (eds.) 2014: *The Correspondence of Charles Darwin*. Vol. 21. Cambridge.
- Chambers, Robert 1858: *A teremtés természettörténelmének nyomai*. (Ford. Somodi József.) Pápa.
- Dapsy László 1869a: *A talajkimerülés befolyása az állatok életére. Különös tekintettel Magyarország jövőjére*. Pest.
- Dapsy László 1869b: *Általános természetrajz. Középiskolák és magántanulók számára*. Pest.
- Dapsy László 1869c: Darwin és az állatvilág. *Vasárnapi Újság* 1869. július 18. 397.
- Dapsy László 1871a: I. indítvány. *Természettudományi Közlöny* (3.) 28. 465–469.
- Dapsy László 1871b: Darwin legújabb művének utolsó fejezete. *Természettudományi Közlöny* (3.) 26. 372–384.
- Dapsy László 1871c: Darwin Róbert Károly. *Vasárnapi Újság* 1871. március 26. 153.
- Dapsy László 1871d: Az ember a fejlődés legelső fokán. *Vasárnapi Újság* 1871. szeptember 24. 486–487.
- Dapsy László 1873: Előszó 'A fajok eredete' magyar kiadásához. In: Darwin, Charles: *A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben*. (Ford. Dapsy László.) I. kötet. Pest, v–xii.
- Darwin, Charles 1871a: *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London.
- Darwin, Charles 1871b: *Die Abstammung des Menschen und die geschlechtliche Zuchtwahl*. (Übersetzt von J. V. Carus.) Stuttgart.
- Darwin, Charles 1872: *The Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. Sixth edition, with additions and corrections. London.
- Darwin, Charles 1873–1874: *A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben*. (Ford. Dapsy László.) Pest.
- Darwin, Charles 1884: *Az ember származása*. (Ford. Török Aurél és Entz Géza.) Budapest.
- Entz Géza 1868: Darwinismus. *Természet* (1.) 18–22, 30–33, 39–43, 61–65.
- Hógyes Endre 1874: Előadások az elemi élettan köréből. *Budapesti Szemle* (6.) 12. 426–429.
- Kriesch János 1871: Darwin legújabb művéről. *Természettudományi Közlöny* (3.) 25. 330–340.
- Margó Tivadar 1873: Előszó 'A fajok eredete' magyar kiadásához. In: Darwin, Charles: *A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben*. (Ford. Dapsy László.) I. kötet. Pest, xii–xiii.
- Margó Tivadar 1883: *Az állatország rendszeres osztályozása a főbb csoportok rövid jellegzéssel. Az összehasonlító boncztan és fejlődéstan alapján*. Budapest.
- Margó Tivadar 1884: *Az állatország rendszeres osztályozása különös tekintettel az újabb állattani rendszerekre*. Budapest.
- Mentovich Ferenc 1864: Az ember nyomai a messzemúltban és kinézései a jövőben. *Az Ország Tükre* (3.) 30–31.

- Mill, John Stuart 1875: *A nemzetgazdaságtan alapelvei s ezek némelyikének a társadalmi bölcsészetre való alkalmazása.* (Ford. Dapsy László.) Pest.
- Page, David 1873: *A geologia alapvonalai. Page Dávid művének 9. kiadása nyomán.* (Ford. Dapsy László.) Pest.
- Petrovits Gyula 1871: Az ember értelmi és erkölcsi képességeinek fejlődése. Darwin legújabb műveiből. *Vasárnapi Újság* 1871. június 4. 291–292, 315–316.
- Recenzió 1874: Charles Darwin, A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fennmaradása a létérti küzdelemben. *Budapesti Szemle* (6.) 12. 424–426.
- Rónay Jácint 1860: *A tűzimádó bölcs az ősvilágok emlékeiről.* Pest.
- Rónay, Jácint 1864: *Fajkeletkezés. Az embernek helye a természetben és régisége.* Pest.
- St. F. 1874: A geologia alapvonalai. Irta Dávid Page 'Introductory Textbook of Geology' művének kilencedik kiadása alapján Dapsy László. *Budapesti Szemle* (3.) 5. 224.
- Szily Kálmán 1873: Darwin magyar kiadásának előszavához. *Természettudományi Közlöny* (5.) 50. 412–413.
- Than Károly 1874: Elnöki megnyitóbeszéd. *Természettudományi Közlöny* (6.) 54. 81.
- Todd, Alpheus 1876–1877: *A parlamenti kormányrendszer Angliában és annak eredete, kifejlődése és gyakorlati alkalmazása.* (Ford. Dapsy László.) Pest.
- XVIII. választmányi ülés. 1871. július 5-én. 1871: *Természettudományi Közlöny* (4.) 29. 38–40.
- XX. választmányi ülés. 1871. november 4-én. 1872: *Természettudományi Közlöny* (4.) 30. 76–80.
- XXXV. választmányi ülés. 1872. november 6-án. 1872: *Természettudományi Közlöny* (4.) 40. 471–472.
- XXXIX. választmányi ülés. 1873. január 11-én. 1873: *Természettudományi Közlöny* (5.) 42. 71–80.
- XL. közgyűlés. 1873. január 15. 1873: *Természettudományi Közlöny* (5.) 43. 115–119.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsay Ferenc 1906: *Rónay János Jácint élete.* Győr.
- Beck Mihály 1998: Tudományos mozgalmak: Nyolcvan év hazai természettudományi művelődéstörténete. *Természet Világa* (129.) 12. 531–534.
- Dapsy Vilmos László 1931: *A dapsay Dapsy-család története.* Budapest.
- Entz Géza 1898: *Emlékbeszéd Margó Tivadar t. t. tagról.* Budapest.
- Gliboff, Sander 2008: *H. G. Bronn, Ernst Haeckel, and the Origins of German Darwinism. A Study in Translation and Transformation.* Cambridge, MA – London.
- Harvey, Joy 2008: Darwin in a French Dress: Translating, Publishing and Supporting Darwin in Nineteenth-Century France. In: Engels, Eve-Marie – Glick, Thomas (eds.): *The Reception of Charles Darwin in Europe.* London, 354–374.
- Kapronczay Katalin 2011: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalatának története. *Természet Világa* (142.) 5. 205–207.

- Kovács Ábrahám 2007a: Dapsy László szerepe a darwinizmus terjesztésében és annak teológiai fogadtatása. *Confessio* (50.) 3. 151–155.
- Kovács Ábrahám 2007b: Darwin első kapcsolata Debrecennel. Egy debreceni szabadelvű protestáns diák, Dapsy László szerepe a brit természettudományi eredmények közvetítésében. *Debreceni Szemle* (3.) 10. 393–403.
- Ladányiné Boldog Erzsébet 1986: *A magyar filozófia és a darwinizmus XIX. századi történetéből, 1850–1875*. Budapest.
- Livingstone, David N. 1999: Science, Region, and Religion: The Reception of Darwinism in Princeton, Belfast, and Edinburgh. In: Numbers, Ronald L. – Stenhouse, John (eds.): *Disseminating Darwinism*. Cambridge, 7–38.
- Livingstone, David N. 2014: *Dealing with Darwin: Place, Politics, and Rhetoric in Religious Engagements with Evolution*. Baltimore, MD.
- Mund, Katalin 2008: The Reception of Darwin in Nineteenth-Century Hungarian Society. In: Engels, Eve-Marie – Glick, Thomas (eds.): *The Reception of Charles Darwin in Europe*. London, 441–462.
- Pál Lajos 1976: *Rónay Jácint*. Budapest.
- Soós, Sándor 2008: The Scientific Reception of Darwin's Work in Nineteenth-Century Hungary. In: Engels, Eve-Marie – Glick, Thomas (eds.): *The Reception of Charles Darwin in Europe*. London, 431–440.
- Stráner Katalin 2010: Tudomány magyar fordításban: *A teremtés természettörténelmének nyomai*. *Századvég* (56.) 97–121.
- Stráner, Katalin 2013: *Science, Translation and the Public: The Hungarian Reception of Darwinism, 1858–1875*. (PhD-disszertáció) Central European University, Budapest.
- Venuti, Lawrence 1998: *The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference*. London – New York.
- Venuti, Lawrence 2008: *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London.